

В.О. Ханстантинов

Миколаївський національний аграрний університет

**ДИСКУРС ІНАКШОСТІ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ
СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ**

Розглянуто погляди мислителів стародавнього світу, що стосуються феномена інакшості. Підкреслюється, що з ускладненням суспільства і з появою перших цивілізацій поступово пом'якшується природне негативне ставлення до інакшості Іншого. Відзначається при цьому роль раціоналізації як чинника пізнавальної та практичної діяльності людини, наслідком чого стала концептуалізація поняття терпимості до інакшості як основи оперування з нею.

Ключові слова: багатоманітність, взаємодія, інакшість, Інший, нетерпимість, терпимість.

Ханстантинов В.А. Дискурс инаковости в общественно-политической мысли древнего мира.

Рассмотрены взгляды мыслителей древнего мира, касающиеся феномена инаковости. Подчеркивается, что с усложнением общества и с появлением первых цивилизаций постепенно смягчается естественное отрицательное отношение к инаковости Другого. Отмечается при этом роль рационализации как фактора познавательной и практической деятельности человека, следствием чего стала концептуализация понятия терпимости к инаковости как основы оперирования с ней.

Ключевые слова: многообразие, взаимодействие, инаковость, Другой, нетерпимость, терпимость.

Khanstantynov V. Discourse of otherness within ancient social and political thought.

Views of thinkers of the ancient world regarding the phenomenon of otherness are considered. It is emphasized that the increasing complexity of society and the emergence of the first civilizations gradually softened natural opposition to otherness of the Other. This found its expression in the conceptual notion of tolerance towards otherness as a basis for treatment of it.

The emergence of ancient civilizations in which the heterogeneous composition of society as it appeared attributive feature was characterized by purely negative perception of the Other. It also gradually deprived of its original features priori intolerance, but continued still largely determine its status. Eventually the pressure of objective needs to live together within a single state of organized human group, the need to interact with the different actors of the environment has changed status of the Other in the direction of expanding the boundaries of his otherness with legitimizing softening attitude. People were aware of the social value of tolerance, patience, humanity for the purposes of specific relationships and for the common good.

The peculiarity of the Greek and later the entire ancient civilization was emphasizing the role of personality principle that more fully reflected in the model of Athenian democracy. There was a facilitated demarcation of areas of privacy, which included not only property relations, but also the appropriate type of behavior, and areas of the state and power authority. Therefore, the scope of privacy appeared as a field to legitimize otherness.

Unlike Eastern thought in ancient Greek thought Another stands above all as a category of politics and it was determined by membership in polities. Tolerance to otherness as an attribute of democracy and freedom seemed natural, therefore, necessary for the members of the Athenian polity.

In the relations of power and principle of mutual support tolerance as a means of consolidating heterogeneous society took place. Evidence of this was the development of Greek thought as a concept *politea* - conceptualization of the model of participation. The above principles can be realized only if there was the logical-discursive relation to reality, to its knowledge and transformation in accordance with the democratic will. At the same time it is necessary to emphasize the mutual influence of political practice and human cognitive activity. It contributed intellectual freedom and thus tolerance to statements of opinion.

The next important step in the aspect we have studied the problem made by the representatives of Stoicism. The Stoics argued that human will depends on our actions, attitudes, desires. Everyone has the right, which is the generalization of the natural right of man to live according to nature, which in particular includes the propensity to cohabit, based on reason, liberty and justice. Roman Stoic Seneca was first who raised tolerance to the level of noblest moral virtues.

Keywords: diversity, interaction, otherness, Other, intolerance, tolerance.

Багатоманітність як природна властивість буття завжди драматично переживалась людиною, що відбилося в появі у стародавні часи бінарних опозицій на кшталт культурних універсалій «інь» і «ян» у давньокитайській або «добро» і «зло» в маніхейській картині світу. Поширеною, хоча й непродуктивною для підтримання суспільної цілісності, реакцією на це була міжіндивідуальна, міжгрупова ворожнеча. Вказана обставина іноді дає підстави вважати ту далеку минувшину добою суцільного панування природної нетерпимості до інакшості Іншого. Однак, більш уважне ознайомлення з тогочасними класичними текстами дозволяє зафіксувати факт виникнення і поступового зміцнення іншого типу реакції на інакшість – терпимого і терпеливого поводження з нею. Саме до цієї традиції миролюбства і взаємної поваги слід апелювати у теперішніх зусиллях щодо суспільного порозуміння та примирення, досягнення злагоди і громадського консенсусу з болючих проблем сьогодення, які часто-густо по-різному, навіть з діаметрально протилежних боків сприймаються та оцінюються тими чи іншими політичними силами, групами, спільнотами.

У загальному плані розвитку уявлень стародавніх мислителів стосовно міжлюдських взаємин присвячені праці таких вчених, як В. Асмус, А. Адамкова, О. Бойченко, Г. Бонгард-Левін, А. Васоєвич, Ф. Кессіді, Н. Курнаєва, Е. Левінас, О. Лосєв, А. Лукьянова, В. Рубін, Дж. Себайн, А. Шипілов, В. Шохін, М. Уолцер, К. Ясперс. Разом з тим, з нашого погляду, питання, яке

пов'язане з сприйняттям, оцінюванням інакшості Іншого, поясненням та обґрунтуванням відношення до нього, є ще недостатньо висвітленим. Щойно зазначене зумовило мету даної статті.

Насамперед, підкреслимо, що ставлення до інакшості визначалося парадигмальною матрицею жорстко запрограмованого релігійно-міфологічного способу осягнення дійсності, властивого древності. Вона не лише апелювала до авторитету непорушної сакральної традиції, але й жила за рахунок усталеної дихотомії «свій – чужий», успадкованої від властивої біологічному світу природної диференціації. За нею Інший завжди поставав конкурентом у боротьбі за кращі ресурси й виживання, а значить, сприймався як актуальний або потенційний ворог.

Із зародженням древніх цивілізацій, в яких гетерогенний склад суспільства поставав як його атрибутивна ознака, таке суто негативне сприйняття Іншого, хоча поступово й позбавлялося своїх первісних ознак апріорної нетерпимості, однак продовжувало ще значною мірою визначати його статус. З часом під тиском об'єктивної потреби жити разом у складі єдиного державно організованого людського колективу, необхідності взаємодіяти з різними суб'єктами оточуючого середовища відбувалися зрушення у визначенні статусу Іншого у бік розширення меж його легітимізованої інакшості з відповідним пом'якшенням ставлення до нього. Все глибше усвідомлювалась соціальна цінність терпимості, терпеливості, людяності як для цілей конкретних взаємин, так і для загального блага – держави, порядку і процвітання в ній.

Філософські основи визначення терпимого ставлення до інакшості Іншого у спряженні з його походженням, статусом, належністю до домінуючої спільноти заклали видатні мислителі далекого минулого Арістотель, представники джайнізму і легізму, індійські автори, Конфуцій, Платон, Сенека, інші. Розглянемо детальніше їхні погляди.

Найбільш щільно переплетеною з ціннісно-смысловими детермінантами релігійної традиції була давньоіндійська думка, яка бере свої витoki з повчань Вед – священних текстів, що принесли з собою приблизно за півтора

тисячоліття до Різдва Христова на територію сучасної Індії племена аріїв, і якими у своєму житті керувались люди [1,р.108]. Джерелом справжньої дружби, милосердя, піклування про чуже, здатності виявляти свою милість і дружелюбність до людей, а також можливості відвернути від себе чужу ненависть виступає та чи інша Божественна постать. Якості, в тому числі, терпеливість, які необхідні для подолання зла, актуалізуються в людині лише через внутрішнє споглядання в собі божественного Атмана. Людей стосуються заповіді бути смиренними, робити подаяння, дарувати співчуття [2, с. 138]. Одночасно, від імені Божества також йдуть заклики знищувати безбожників, спрямовувати ненависть на тих, хто ненавидить харизматичних співців релігійних гімнів.

Ієрархічністю у відношенні до духовного Абсолюту різних груп людей пояснювалась в Індії й соціальна нерівність, яка втілювалась у варнашрама – систему кастового поділу, що зумовлювала суворі правила поведінки конкретного індивіда і міру терпимого/нетерпимого в ній, формалізовані у законах Ману. У зв'язку із сакралізованою усталеністю соціального порядку, а також через те, що «з індійської точки зору, осягнення Знання має змінити характер людини...Істинне знання не є академічною освіченістю...Знати – означає бути» [3, с. 39], інакшість (як прояв руху й наслідок оновлення буття) об'єктувалась у вільні інтелектуально-духовні пошуки, різні медитативно-споглядальні практики. «Тут бере свій початок віротерпимість» [4,с. 690].

В цій атмосфері виникали й мирно співіснували різні філософсько-релігійні школи, кожна з яких по-своєму витлумачувала феномен терпимості. У вченні санкх'ї природа Пуруши, тобто, першолюдини, не містить в собі якостей терпимості [5, с. 139]. Тапасини дотримувались ними ж самими сформульованих правил і ніколи не виявляли поваги до інших людей. На відміну від цих поглядів, оригінальними щодо формування гносеологічних підвалин терпимості до розмаїття висловлюваних думок були ідеї джайнізму. Щоб уникнути непорозумінь у спілкуванні, варто виходити з концепції контекстності висловлювань. Була сформульована особлива методологічна

«доктрина неоднобокості», спрямована проти абсолютизації підходу до опису та оцінки дійсності, що призводить до хибних висновків [6, с. 79, 199]. Зі свого боку, буддизм повчав, що глибинна причина людських чвар, наклепів, боротьби – це захист власності, що, своєю чергою, зумовлюється жадобою, прив'язаністю до мирських начал людського буття. Тому лише через розрив всього цього ланцюга прив'язаностей можна прийти до миру між людьми.

У стародавніх китайців центром світоглядних уявлень виступало безособове духовне начало – Небо. В них також був представлений і первісний поділ на «Ми» і «Вони». З одного боку, існує Піднебесна як центр світу з імператором – Сином Неба – на чолі, а, з іншого – варварська периферія. «При цьому Китаю апріорно присвоювалося право виступати носієм верховної влади над рештою народів, бути джерелом «єдино правильного» порядку. «Варвари», тобто всі некитайські народи, вважалися морально неповноцінними, некультурними», і тому їхнє призначення – долучатися до цивілізації та китайського способу життя [7, с. 12].

Крізь призму архетипу родини сприймалася держава – гарант безпеки, джерело екзистенціальних ресурсів для індивіда та головна цінність для нього. Кожен уявлявся членом великої сім'ї (Китай не знав властивої для інших цивілізацій жорстко стратифікаційного поділу) і тому тут такої популярності набуло вчення Конфуція про «жень» – людинолюбство, за яким не треба чинити іншим того, чого не бажаєш для себе, а в стосунках з людьми слід завжди бути відданим, навіть якщо перебуваєш поміж варварів [8, с. 163]. Однак жити у згоді з іншими людьми зовсім не означає слідувати за ними, переймати їхні дурні звички. Людяність не передбачає миритися зі злом. На добро треба відповідати добром, а на зло – справедливістю.

Послідовники Мо Ді відмічали, що людинолюбство є найвищою користю для всіх людей і потрібно воно тому, що засновано на їхніх інтересах і проявляється через надання допомоги у різних формах. Прикінцевою метою допомоги одній людині є благо для всіх і для держави в цілому [9, с. 90].

Над роллю конкретних обставин при застосуванні принципу людинолюбства в управлінні державою розмірковували легісти. Вони припускали можливість терпимості у ставленні до людських вад, пояснюючи це необхідністю більш сприятливих умов для виправлення тих, хто морально заблукав. Але над усім має стояти закон [10, с. 265].

Китайські мислителі справедливо вважали, що основою миру і спокою у суспільних низах є мир і спокій серед тих, хто ними править. «Коли норми відносин між людьми будуть визначені у верхах, тоді й в низах – поміж простого люду – запанує любов» [11, с. 235]. Вирішальна роль належить правителю, який має слідувати правилу досконалої людини і не припиняти творити добро, навіть якщо це викликає роздратування з боку недостойних людей. Тому, приміром, йому варто уникати образ чиновників у якості покарання їх.

У разі виникнення сумнівів правителю не слід поспішати з рішенням, а спочатку самому осмислити проблему, затим обговорити її із сановниками, порадитись із своїм народом, прислухатись до порад провидців і, якщо висновки співпадатимуть, то тоді й діяти, і це називається великою згодою. Лише вона здатна принести могутність державі, благополуччя народу, щастя нащадкам самого правителя [12, с. 108]. Отож, інакшість у поглядах різних людей на ті самі проблеми може бути цілком корисною, оскільки дозволяє робити вибір найкращих варіантів їх вирішення.

Давньокитайські мислителі як об'єктивний факт сприймали багатоманітність світу: «Земля ...народжує прекрасне і потворне, шляхетне і нікчемне, дурнів і розумних істот» [13, с. 40]. Але ці несхожі, протилежні між собою властивості взаємно доповнюють одна одну, підтримуючи внутрішню гармонію світу. А відтак, для забезпечення миру й справедливості в державі потрібна «золота середина» – принцип управління, що запобігає крайнощів і дотримується поміркованості.

Функціонування інакшості та терпимості до неї, таким чином, зосереджувалося в рамках можливих ступенів свободи соціальної поведінки, і

щоб сприяти інтересам загального блага – інтересам держави – воно упорядковувалося, унормовувалося й фактично обмежувалося через інститут церемоній. Тому лише відповідність інакшості визначеному ритуалу, вчили легісти, робить людей взаємно поступливими, їхні відносини – легкими і радісними, в той час як нехтування цим породжує образу.

Особливістю давньогрецької, а згодом і всієї античної цивілізації була виділеність індивідного начала, що найбільш повно відбилося в моделі афінської демократії, організованої за принципом «загального блага», і в наявності особливого публічно-суспільного процесу відповідно до формули «що стосується всіх, повинно бути й схвалене усіма». Завдяки цьому відбулося розмежування *arche* (верховенства, верховного начала) від *basileia* (правління представників сакральної і/або військово-адміністративної еліти), а згодом вже у римській державі сформувалась чітка відмінність між поняттями влади *imperium* як сукупності примусових повноважень і *dominium* як володіння приватною власністю [14, с. 12 – 13]. Це посприяло демаркації сфери приватності, яка охоплювала не лише майнові відносини, а й відповідний тип поведінки як такий, що сам себе ініціює, спрямовує та унормовує й отримує за цією підставою від держави та влади необхідну автономію та певну гарантію невтручання. Отож, сфера приватності поставала як сфера легітимізації інакшості.

На відміну від східної думки в античній Інший виступає, насамперед, категорією політики, а не міфологічно-антропологічних розмислів, оскільки визначається належністю до політиї і місця в ній. Відповідно будується лінія поведінки по відношенню до «свого» (вільного, елліна) і «чужого» (раба, варвара). Стосовно «свого» в різних давньогрецьких авторів можна знайти такі характеристики ставлення, які передбачають терпимість до інакшості.

Арістотель писав, що держава являє собою свого роду спілкування, а будь-яке спілкування організується заради якогось блага. Дружні відносини самі по собі є найзначнішим суспільним благом, які уможливлюються, якщо забезпечується справедливість. Ця категорія пов'язується з рівністю, свободою,

демократією і розглядається крізь призму того, як усі разом вони впливають на людську поведінку: «Ставитись ворожо не слід ні до кого. Велич духа полягає в тому, щоб ставитись так тільки до тих, хто поводитьься несправедливо» [15,с. 231]. Розуміння взаємної зумовленості терпимості у відносинах між членами полісу, з одного боку, і свобод та демократичних засад їх суспільного життя, їхньої відкритості до чужих ідей та благ, з іншого, ми знаходимо також у промові Перикла з нагоди військової перемоги афінян [16,с. 106 – 107].

І все ж стосунки між греками, що належали до різних міст-держав, часто характеризувалися суперництвом і ненавистю, причиною чого Платон вважав заздрість, яка притаманна людській душі, не знайомій з поміркованістю, адже лише завдяки останній «людина буде поводитись належним чином і з богами, і з людьми» [17, с. 551]. Відносини приязні в державі виникають тоді, коли (за аналогією з сім'єю) кожен займається своєю справою, і в такий спосіб, як це викладено в моделі ідеальної держави Платона, вирішиться одвічна проблема взаємної ворожнечі між суспільними класами, особливо між правлячою верхівкою і рештою населення.

На інший бік проблеми досягнення терпимості в державі звернув увагу Арістотель. Він застерігав від крайнощів, спричинених великою майновою дистанцією між класами і тому вважав, що середній клас краще за інших здатен до відносин дружби у політичному спілкуванні. Окрім майнової поляризації суспільства, причинами розбрату в ньому вченим названі нахабство, страх, презирство, надмірне самовихваляння, провокаційний, принизливий стиль спілкування з людьми. Особливо шкодять інтересам держави чвари всередині її верхівки.

Терпимість до інакшості як атрибут демократії і свободи уявлялась природною, а відтак, необхідною для членів афінської політії. Вона впливала з принципу демократичних процедур справедливого пропорційного вирівнювання (*isotes*), які включали «ізогарію» (право на висловлювання), «ізотонію» (рівний доступ до заняття посад), «ізономію» (рівність перед законом). Тим самим у відносинах влади і підвладних був закладений принцип

взаємопідтримки і взаємовиправдання, що не дозволяв владі або окремим індивідам претендувати на безумовний авторитет і сприяв появі толерантності як засобу консолідації гетерогенного суспільства. Свідченням цього стало розроблення в давньогрецькій думці поняття *politea* як концептуалізації моделі участі й згоди [18, с. 120].

Вказані вище принципи моделі могли бути реалізованими лише при логіко-дискурсивному відношенні до дійсності, до її пізнання та перетворення згідно з демократичною волею. Одночасно варто наголосити на взаємному впливі політичної практики і способів пізнавальної діяльності людини, що сприяло беспрецедентній інтелектуальній свободі і, відповідно, терпимості до висловлюваних думок. Підґрунтя цього софісти вбачали в релятивності будь-яких суджень і наполягали на залежності істинності думки від людини, яка її висловила і яка її сприймала. Це розхитувало суб'єктивні претензії на безпомилковість, зазіхання на монопольне право на істину. Протагор писав, що кожній державі здається гарним і справедливим, те насправді для неї таким і є, доки вона вважає його за таке. Як вказують німецькі дослідники історії політичної думки, Протагор тим самим закликав до спокою і толерантності, адже наголошував, що разом із думкою про істину зникає всіляка підстава (звісно, не будь-який привід) для суперечки [19, с. 24]. Дух толерантності утверджувався також завдяки методу просування до істини через діалог з Іншим, чим широко послуговувалися софісти і чим найбільше уславив себе Сократ.

Подальший розвиток і збагачення уявлень про терпимість, терпеливість відбувається в елліністичних школах. Скептицизм у центр своєї уваги ставить проблеми етичного характеру і обґрунтовує для їх вирішення принцип ізостенії, який вимагає визнавати рівноцінність усіх суджень на будь-яку тему, через що ні за ким не закріплюються привілеї на істину і здійснюється вирівнювання різноманітних поглядів, висловлених окремими людьми – греками і варварами, вільними і рабами, чоловіками і жінками. Якщо рівноцінні всі судження, то єдино правильною позицією є епохе – утриматись від судження [20, с. 176].

Наступні важливі кроки в аспекті досліджуваної нами проблеми зробили представники стоїцизму. Вони уперше вказали на притаманний кожному індивіду принцип внутрішньої свободи, сутність якої – в людській волі, яка бореться і страждає, у зусиллях волі як влади над собою, що є незалежною від будь-якої іншої влади. Стоїки доводили, що від людської волі залежать наші дії, погляди, бажання. Кожен має права, узагальненням яких виступає природне право людини жити згідно із своєю природою, що, зокрема, включає схильність до співжиття, заснованого на розумі, волі й справедливості.

На відміну від попередніх філософів та істориків, наприклад, Геродота, який завдяки своїм індивідуальним якостям «ставився з цікавістю, толерантно і до того ж шанобливо» [21, с. 50] до інакшості в житті інших народів і людей, римський стоїк Сенека уперше підніс толерантність на рівень найшляхетніших моральних чеснот, властивих людській душі, перелік яких охоплює «і справедливість, і відвагу, і терпеливість, і розумність, і скромність, і витриманість, і терпимість (в латинському оригіналі – *tolerantia*), і людськість як її найвище благо» [22, с. 239]. Для нас важливими є два моменти у цих міркуваннях. Перший: філософ вказує на ансамбль пов'язаних між собою якостей, кожна з яких своїм змістом ніби охоплює частково інші, входить до складу їх і тим самим логічно передбачає їхню наявність. Другий момент торкається ідеї щодо розвитку толерантності та її функціонування: тут необхідні одночасні зусилля та увага з боку індивіда до всіх чеснот, органічно пов'язаних з нею.

Першу теорію особистості в античну добу започаткував найбільш відомий представник неоплатонізму Плотін. Людина являє собою деяку єдину сутність; це особистість, це своєрідне Я, і зло виникає тоді, коли людина поводить себе саме як особистість, тобто своє Я протиставляє світовому устрою – людям, законам і т.п.

Плотін підкреслює, що зло існує саме для людини. Якщо ж вона не знатиме зла, то не знатиме і добра. Зло – це прояв гармонії світу. «Людина повинна не просто спостерігати існування в світі зла, а боротись з ним. В цій боротьбі

виявляється те, що людина є творцем зла, те, що вона відхиляється від законів світоустрою, і тому повинна пізнати ці закони і підкоритись їм» [23,с. 75]. Отже, у Плотіна висловлена плідна ідея щодо реакції на інакшість Іншого: вона повинна полягати не у ханжестві, не у пристосуванні й не у викритті. Головне – це не втратити себе і своїм прикладом (як слідуванню загальним законам світоустрою) позитивно вплинути на Іншого.

Обставиною, яка сприяла більшій увазі античних авторів до взаємодії з Іншим, з інакшістю, була властива їм природна цікавість. За свідченням Плутарха, багато мандрував за кордоном знаменитий законодавець Спарти Лікурґ, запозичуючи там усе найкраще. Те, що не було корисним в Іншого, не вело до моральної досконалості, а, навпаки, спричиняло дисгармонію, не віталося у контактах з іноземцями [24,с. 119].

У добу еллінізму утворюються перші величезні космополітичні імперії – Олександра Македонського і Римська. В них відбувалося поступове змішування різних культур, мов, релігій. Починаючи з першого століття, в Римській державі здійснювалася романізація провінцій, містам надавалося латинське право. Галли та інші колишні варвари поступово інкорпорується до складу державної бюрократії, передовсім, військової. Деяким простолюдином з їх числа за певні заслуги надається римське громадянство, земельні ділянки. Суттєву роль в зміцненні терпимості один до одного, незважаючи на специфіку інтересів, традиційних культурно-побутових та мовних рис, відігравали економічні зв'язки між різними областями імперії, які ставали більш щільними та інтенсивними. Важливим чинником також була політика деяких імператорів. Так, Марк Аврелій у руслі вчення стоїків у збірнику сентенцій «На одинці з собою» закликав впливати на людей за допомогою переконань, без роздратування і обурення. Необхідно формувати в собі вміння уважно слухати людину, досягнути її нориви і звички, щоб зрозуміти силу їх впливу на неї та мотиви її вчинків [25,с. 38,40].

Отже, з огляду на те, що соціальний спосіб існування передбачає неминучість взаємодії індивіда з Іншим (за соціально-статусною, майновою,

релігійною, расово-етнічною, мовно-культурною, іншою ознакою), перед мислителями древності постала проблема інакшості і вироблення принципів засад у ставленні до неї. Видатні мислителі древності поступово усвідомлювали плюральність світу як деяку його фундаментальну константу, раз за разом доходили думки щодо необхідності терпимості до інакшості Іншого як соціально конструктивного принципу оперування з багатоманітністю, прагнули раціоналізувати природні чуття людської солідарності і взаємної підтримки, наслідком чого врешті-решт стала концептуалізація в стоїцизмі (Сенека) поняття *tolerantia*, яке ми перекладаємо як терпимість, толерантність.

В наш час проблема інакшості досліджується, зокрема, у рамках соціальної гетерологічної теорії і діалогіки у філософії, а також як феномен соціальної психології, етики, педагогіки, етнографії тощо. Плідними виявились напрацювання з вивчення толерантності вчених на чолі з С. Мендуз (університет Йорк, Велика Британія), Центру вивчення інакшості, створеного під егідою університетів Орхус (Данія), Дикін (Австралія), Лімерик (Ірландія). Поважати інакшість і право на неї зафіксоване у ряді ключових міжнародних і, зокрема, європейських нормативно-правових актів з основоположних праві свобод людини. Цілком очевидною для української наукової думки є потреба у вичлененні цієї проблематики як цілком самостійної у вітчизняній ідейно-теоретичній та духовній спадщині, розроблення реалістичних і водночас дієвих шляхів і методів формування культури толерантності в умовах затяжної системної кризи суспільства, яка сама по собі продукує настрої нетерпимості та радикалізує суспільно-політичну боротьбу.

Бібліографічні посилання :

1. Religions of the World / Debbie Gill (ed.).— Glasgow : Harper Collins Publishers, 1997. – 256 p.
2. Ригведа Мандалы 1 – IV / Отв. ред. П.А. Гринцер – М.: Наука, 1989. – 768 с.
3. Адамкова А. Предисловие. Великий пророк Индии / А. Адамкова // Шри Шанкарачарья. Разъяснение изречения. Путь к совершенному самопознанию.

Пятиричность; [пер. с санскрита]. – СПб. : Общество Рамакришны, 1994. – 144 с.

4. Буткевич О. В. У истоков международного права / О. В. Буткевич. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 881 с.

5. Сутры философии санкхьи / [изд. подгот. В. К. Шохин]. – М. : Ладомир, 1997. – 364 с.

6. Шохин В. К. Индийская философия. Шраманский период (середина 1 тысячелетия до н.э.) / В. К. Шохин. – СПб. : Изд-во СПб ун-та, 2007. – 423 с.

7. Тихвинский С. Л. История Китая и современность / С. Л. Тихвинский. – М. : Изд-во «Наука», 1976. – 359 с.

8. Сюнь-цзы // Древнекитайская философия: собрание текстов в двух томах. Т.2. – М. : «Мысль», 1973. – С. 141 – 209.

9. Поздние моисты // Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Т. 2. – М. : «Мысль», 1973. – С. 66 – 98.

10. «Хань Фэй-цзы» // Древнекитайская философия: собрание текстов в двух томах. Т.1. – М. : «Мысль», 1973. – С. 224 – 283.

11. «Мэн-цзы» // Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Т.1. – М.: «Мысль», 1973. – С.225 – 247.

12. «Шу Цзин» // Древнекитайская философия : собрание текстов в двух томах. Т.1. – М.: «Мысль», 1973. – С.100 – 113.

13. «Гуань-цзы» // Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Т.2. – М.: «Мысль», 1973. – С. 14 – 57. (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие)

14. Фісун О. А. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теорія політичного розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / О. А. Фісун. – К., 2009. – 37 с.

15. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель ; [Предисл. Е. И. Темнова]. – М. : Мысль, 1997. – 458 с.

16. Фукидид История / Фукидид ; [пер. Г. А. Стратановского]. – М. : Ладомир; ООО «Фирма «Изд–во АСТ», 1999. – 736 с.
17. Платон. Собр.соч. в 4 т.: Т. 1 / [общ. ред. А. Ф. Лосева и др. авт. вступ. ст. А. Ф.Лосев; примеч. А. А.Пахо–Годи; пер. с древнегреч.]. – М. : Мысль, 1990. –860 с.
18. Завершинский К. Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта / К. Ф. Завершинский // Политические исследования. – 2002. – № 2. – С. 113 – 131.
19. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера : пер.з нім.– К. : Тандем, 2002. – 584 с.
20. История философии в кратком изложении : [пер. с чеш. И. И. Богута] – М. : Мысль, 1991. – 590 с.
21. Себайн Джордж Г. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон / Пер з англ. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
22. Сенека Л. А. Нравственные письма к Луцилию; Трагедии / Сенека Л. А.; [пер с латин. С. Ошерова; сост. и науч. подготовка текста М. Гаспарова; коммент. С. Ошерова и Е. Рабинович]. – М. : Художественная литература, 1986. – 543 с.
23. Лега В. П. Лекции по истории философии. Ч. I. – М. : Православный Свято–Тихоновский Богословский Институт, 1999. – 162 с.
24. Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2 т. Т.1. Пер с древнегр. / Сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской. – М. : Правда, 1986. – 592 с.
25. Марк Аврелий Антонин. Размышления римского императора, что важно для самого себя / Марк Аврелий Антонин. – М. : Изд. Посредник, 1911. – 64 с.